

תולדות חיבורו של מילון*

דוד איילון

לקראת חיבור המילון

הדרך שאדם הולך בה והמקצוע שהוא בוחר בו נקבעים לעתים קרובות מאבני יסוד שאלמלא הן היה הולך בדרך אחרת ומאירועים אקראיים. כך היה אצל פסח [שנער] ואצלי הן לגבי בחירה בכיוון האסלאמיסטי הן לגבי חיבור המילון.

פסח נולד בשנת 1914 בריגה, ובה רכש תרבות אירופית וקלסית מקיפה ביותר. בעלותו ארצה בשנת 1935 עבד זמן מה כפועל בפרדסי נס ציונה. כאשר נרשם לאוניברסיטה העברית בחר בלימודים קלסיים ובלמודי האסלאם. בלימודים הקלסיים היה תלמיד מזהיר ביותר, ולו העדיף אותם קרוב לוודאי שהיה בולט בקריירה האקדמית שלו באוניברסיטה העברית.

נולדתי בחיפה בשנת 1914 להורים שעלו מעיירה בבלרוס. כעבור פחות משנה עברנו לראש פינה (אבי נתמנה למהנדס פיק"א בגליל), ובהיותי בן שתיים עשרה עברנו לזכרון יעקב ומשם לחיפה, שבה למדתי בבית הספר הראלי במגמה הראלית. לקראת סיום הלימודים (בשנת 1932) שקלתי ברצינות ללמוד כימיה. מן הכיוון הזה הציל אותי הכימאי הנודע, פרופסור קלוגאי, שהיה גם מחנך כיתתי. מורי ורבי הפרופסור יחזקאל קופמן עודדני ללמוד מדעי הרוח באוניברסיטה העברית, ובעיקר מדעי היהדות, מתוך כוונה שאחזור ללמד נושאים אלה בבית הספר הראלי. ואמנם הוא השפיע לא מעט על הכרעתי. בחרתי בספרות העברית כחוג ראשי ובהיסטוריה של עם ישראל ובשפה וספרות ערבית כחוגים משניים.

אף שנמשכתי מאוד להיסטוריה ישראלית ופרסומי הראשונים היו בספרות העברית ובהיסטוריה (יהודי מצרים המוסלמית בימי הביניים), עד מהרה גיליתי שאיני מתאים

*הרצאתו של פרופ' דוד איילון ז"ל בבית נשיא המדינה ביום 23.11.1997 בערב לציון מלאות חמישים שנה להופעת המילון הערבי-עברי מאת דוד איילון ופסח שנער. פרופ' דוד איילון הלך לעולמו ביום כ"ט באייר תשנ"ח (25.5.1998). המאמר מובא כאן בנוסח מקוצר ומוקדש לזכרו.

לחקר הספרות העברית. בשנה השלישית ללימודי באוניברסיטה (שהיו נהוגים בה אז רק לימודים לתואר מוסמך), נטשתי את לימוד הספרות העברית ובחרתי בתרבות האסלאם כמקצוע ראשי. מכאן ועד עיסוק מתמיד בממלוקים היה עדיין מרחק רב, כל שכן עד עיסוק בחיבור מילון.

ד"ר משה בריל, ילד צפת שלמד באמריקה, הוזמן ללמד במחלקה לחינוך שנפתחה אז באוניברסיטה. הוא גילה עניין מיוחד בשיטתו של תורנדייק, שעניינה קביעת שכיחותן של מילים בלשון בדרך סטטיסטית. הוא בחר את השפה הערבית אשר מעולם לא בוצעה בה סטטיסטיקה כזאת, ומורי המכון למדעי המזרח הציעו שאני אבצע את איסוף החומר לעבודתו.

מתוך העיתונות הערבית אספתי כמאתיים אלף מילים (ובהן כששת אלפים מילים נפרדות). המילים סודרו בשתי רשימות: רשימה אלפביתית ובה מול כל מילה נרשם מספר הפעמים שהיא חוזרת על עצמה במכלול מאתים אלף המילים, ורשימה שסודרה לפי מידת חזרתן על עצמן של המילים שבאותו האוסף. משנסתיים שלב זה הוחלט לבחון את מהימנות הסטטיסטיקה שלי על ידי בדיקת התדירות של עוד עשרים אלף מילים מתוך העיתונות היומית. פסח, שרק אז (סוף שנת 1938) החל בלימודי האסלאם, נבחר לביצוע תפקיד זה. אני זוכר היטב מה גדולה הייתה פליאתי על איכות התיקונים שהכניס בעבודתי ועל מספרם, וכבר אז החלטתי שאם אמשך בעבודה מילונאית ערבית, זה האיש שאבחר בו כשותפי לעבודה. מאז החל שיתוף פעולה פורה בינינו וידידותנו האישית העמוקה נמשכת עד היום. הספר שהסתמך על עבודתנו הופיע בהוצאת אוניברסיטה העברית בשנת 1940 ונקרא בשם "אוצר מילות היסוד בעיתונות הערבית היומית" בעריכת משה בריל. ה"אוצר", שהיה אירוע חדש בחקר שכיחות המילים בערבית, דחף עוד חוקרים לחיבור מילונים בשפה הערבית. מבחינתנו הוא היה הגורם לחיבור המילון הערבי-עברי שלנו, המשכו הישיר. ד"ר בריל לא השתתף בחיבור המילון אך שמו נזכר כמשתתף משום שמילות ה"אוצר" נכללו במילון.

חיבור המילון בזמן שירותי הצבאי

זמן לא רב לאחר שעבודתנו על המילון החלה להתנהל כסדרה בא גיוסי לצבא הבריטי (שירתתי בו מיוני 1940 עד נובמבר 1944). המצב הזה הקשה על עבודתנו המשותפת. עם זה, סייעה לנו העובדה שנשארתי בארץ, מאחר שהתגייסתי ליחידת רגלים קרבית שהוצמדה לרג'מנט Buffs הבריטי (וממנה צמחה לימים הבריגדה), והבריטים לא היו מעוניינים שחייל ישראלי מסוג זה יופיע בחזית. לאחר נפתולים לא מעטים נמצא עוד פתרון למצב הזה. נעזרנו במערך שלם של קשרים להעברת חומר מפסח אליו וממני אל פסח. בקשר הזה סייעו בני משפחותינו וגם הרבה חברים מפלוגתי ואחרים. מבין חברינו לספסל הלימודים אציין במיוחד את עזרתו של אשר גורן (אז גרינבלט).

אף שביחידה מילאתי את כל התחייבויותי כטוראי, מצאתי זמן לעסוק במילון ואף לקדם את עבודת הדוקטור שלי על הממלוקים. באותם ערבים ארוכים שלא יצאתי לשמירה ישבתי במועדון NAAFI של הפלוגה ועבדתי. ההמולה הכללית מסביב לא הפריעה לי כלל. למדתי גם לעבוד בתנאי אי נוחות באוהל שהתגוררתי בו עם כמה חברים, כמובן בלי שולחן כתיבה.

חיבתם ואהדתם של חברי לנשק אליו ואל עבודתי החריגה התגלתה במחנה השבויים בלטרון ובבאר יעקב. בגלל סערה לילית התפזרו כל ניירותי: באחת הפעמים היה קרבן הסערה אותו חלק של המילון שעבדתי עליו אז, ובפעם האחרת היו אלה ניירות הדוקטורט על הממלוקים, ואז גייס הסרג'נט של המחלקה את כל אנשיה כדי לאספם. שום נייר או פתק לא אבד.

ברור שעל אף כל המאמצים בתקופת שירותי הצבאי הואט קצב העבודה במידה ניכרת. וכאן באה התערבותו הברוכה של ד"ר י"ל מאגנס. בזכותו יצאתי בשנת 1943 לחופשה של ארבעה חודשים מן הצבא הבריטי. בתקופה זו עבדנו, פסח ואני, כל אחד לחוד, כדי להגיע להספק מקסימלי.

השלב האחרון של חיבור המילון

לאחר שחרורי מן הצבא החל השלב האחרון והממושך ביותר של עבודתנו. במרוצת כל התקופה הזאת עבדנו יחד, משני עברי השולחן, ועברנו על כל פרט ופרט מן החומר העצום שעמד לרשותנו מתוך השוואה מדוקדקת עם מילונים רבים בשפות רבות. אז גם התגלתה לנו חולשתו הגדולה של חלק ניכר מן המילונאות העברית הקיימת (עברית-עברית, עברית-לועזית ולועזית-עברית). נפגשנו לסירוגין בביתו של פסח בשכונת נחלת אחים ובביתי ברחוב החבשים. לתוך סדר היום הקבוע השתרבבה כגורם מתמיד המתחוות הפוליטית בארץ, שהייתה מלווה בפיצוצים תכופים ובעוצר לילי מלווה בהאפלה. במצב זה נאלצנו לישון איש בבית חברו ימים רבים.

אין ספק שבחיבורו של מילון מקורי יש הרבה מחדוות היצירה: גילויים של מובנים וגוני משמעות חדשים בשדה המילונאות העברית. אך בעבודת מילונאות יש גם עבודה שגרתית של בירורים, שאינם יצירתיים כלל ואף מעיקים, לפחות מנקודת ראותם של מחברי המילון. מילון הוא, למעשה, אנציקלופדיה מקוצרת. אך שלא כמו אנציקלופדיה שאנשים רבים מחברים אותה, מילון מחובר בידי קומץ אנשים. קורא המילון מבקש לקבל את ההגדרה המדויקת ביותר לכל מילה, ביטוי או מונח, משימה שהיא קשה אף למילונאים ותיקים בשפות בעלות מסורת מילונאית ארוכה; כל שכן למילונאים בשפות שמילונין עדיין במצב בראשית למדיי כמו עברית וערבית [המילונים הערבים-ערבים הגדולים של תקופת ימי הביניים הם מעשה יצירה ענקי, ואם אינני טועה אין להם מקבילה בשפות האירופיות, אך חסרונם של מילונים מקיפים המבוססים על קריאת מקורות מורגש ביותר, על אף שנעשו התחלות מרשימות מאוד בכיוון הזה].

שנינו לא היינו כלל מילונאים מקצועיים ומעולם לא היה זה עיסוקנו העיקרי. כפיצוי מסוים עמדה לנו בקיאותו המדהימה של פסח, שהיה יכול לזהות את שמם המדויק של הרבה עצמים בכמה שפות. חלק גדול מיום עבודתנו הוקדש לקביעת התרגום המדויק של מילים ומונחים, שלולא היינו

מחבריו של מילון, לא היה עולה בדעתנו להתעניין בהם מכל בחינה שהיא. בשפות שבהן המילונאות במצב התחלתי, הדבר קשה במיוחד. למשל, בכל הנוגע למונחי הבוטניקה מצבנו היה קל יחסית, כי היה מינוח מגובש למדי. לאחר שזיהינו את המקבילה בלשון אירופית של מונח בוטני בערבית, רגילים היינו לטלפן למחלקה לבוטניקה באוניברסיטה העברית ומאנשיה היינו מקבלים את תרגומו העברי. בזואולוגיה, לעומת זאת, היה המצב מסובך יותר, שכן המינוח בתחום זה היה עדיין היולי. פנינו אל הזואולוג הנודע ' אהרונ' והוא נענה לנו ברצון, אך בתנאי שנקבל את הגדרותיו כולן. מובן שקיבלנו את התנאי והגדרותינו הזואולוגיות מבוססות כולן על גרסת אהרונ'.

בעיה אחרת הייתה הניקוד העברי. מילוננו הופיע בניקודים ערבי ועברי מלאים. אך שלא כמו הניקוד הערבי המעורר בעיות מועטות, הניקוד העברי כרוך בים של בעיות בייחוד כשמדובר במילים בתוך משפט. בחיבור המילון נתקלתי בקשיים על כל צעד ושעל. את הקשיים האלה שטחתי לפני אנשי הוועד ללשון העברית. פניתי בעיקר לשני מלומדים מופלגים: ד"ר זאב בן־חיים ו' בורשטיין. כשנתמזל מזלי ורק אחד מהם נמצא במשרד, הייתי מקבל תשובה בו במקום, אך אם שניהם היו שם באותו הזמן הייתי עד לוויכוחים ולחילוקי דעות מתמשכים. בשלב מתקדם יותר הגייה את מקצת הניקוד העברי יהודה רצהבי.

סיום כתיבתו של המילון, אשר פיללנו לו כל הזמן, נראה רחוק, אך סוף סוף הגיע הרגע המאושר. היה זה בשעת בין הערביים על גזוזטרת ביתו של פסח. אבל במקום לפרוץ בשאגות שמחה נשארנו בזהים ואדישים בכיסאותינו. לא זכור לי אפילו אם הרמנו כוסית לכבוד האירוע. לימים שבה אלינו הרגשת הסיפוק והשמחה והיא מלווה אותנו עד עצם היום הזה.

בית הדפוס

כשהתקרבנו לסיום חיבורו של המילון עלתה השאלה איפה להדפיסו. הדבר נתגלה כבעיה מסובכת. עד שנות הארבעים המוקדמות ביצע דפוס "עזריאל" ששכן ברחוב בן יהודה עבודות לתפארת, ביניהן הדפסת ספרנו "אוצר מילות היסוד

בעיתונות הערבית היומית". למרבה הצער, דפוס זה נסגר והיה קושי למצוא בירושלים בית דפוס מתאים. בחרנו בבית דפוס בקרבת מאה שערים. הסופר ארי אבן זהב, הממונה על הוצאת הספרים של האוניברסיטה העברית, היה סבור שמן הראוי שאנו, המחברים, ננהל את המשאומתן עם בית הדפוס בלי לערב את שמה של האוניברסיטה כדי לזכות במחיר נמוך. הייתה זו תחבולה נאיבית, כי בעל הדפוס גילה את מקור המימון ומיד העלה את מחיר הדפסת הגיליון. האוניברסיטה החליטה לנתק כל מגע אתו בעיקר בגלל החשש ששוב יעלה את המחיר במהלך ההדפסה. לאחר חיפוש רב עלה שמו של דפוס "הספר", ששכן באחת הסמטאות היוצאות מרחוב אגריפס. בעל בית הדפוס היה ידוע במהימנותו, והוא אמנם עמד בהסכם עם האוניברסיטה, אף שההדפסה נתמשכה הרבה מעבר למצופה (מפברואר 1946 עד אוגוסט 1947). בעת ההיא צצה בעיה חמורה: באותו בית דפוס נדפס מילון הערבי-עברי של אלמאלח. אלא שמאז נדפס מילון זה ועד התחלת הדפסתו של מילוננו לא הגיעו לבית הדפוס פרסומים רבים בלשון הערבית ובית הדפוס החליט אפוא להתיך את האותיות הערביות שלא נעשה בהן שימוש. למזלנו הרב ניצלו מקצת האותיות מתהליך ההתכה, אך עם הכמות שנשארה לא היה אפשר לעשות הרבה. היה צורך להשיג עוד אותיות וזאת לא הייתה משימה פשוטה בארץ־ישראל של אותם הימים. ואין המדובר באותיות ערביות סתם, אלא באותיות עם ניקוד ערבי. איש לא היה מעז לעשות אז מה שמקובל לעשות היום - להדפיס את המילים הערביות בלי ניקוד ובסוגרים לציין באותיות לטיניות, עבריות או אחרות את הניקוד. הישועה באה בזכות יזמתו הברוכה של מנהל בית הדפוס, שהיה מנהל דפוס "עזריאל" שנסגר. לאחר מאמצים רבים הוא גילה בבית דפוס ערבי בעיר העתיקה בירושלים אותיות ערביות מנוקדות. הוא חקר את האותיות האלה וכעבור זמן מה גם קנה אותן. האותיות האלה היו גדולות מן האותיות שנותרו לפלטה בדפוס "הספר" והן שימשו לערכים הראשיים, ואילו האותיות הקטנות יותר שימשו לערכים המשניים. אף על פי כן לא היו די אותיות, בייחוד לא אותיות

קטנות, והמחסור הזה גרם לנו צרות צרות בהדפסה.

צרות אלו היו רק חלק מן הבעיות שהתעוררו בעת ההבאה לדפוס. כשהתחלנו בחיבור המילון לא היה לנו כל מושג מה יהיה היקפו. המוצר המוגמר הראשון היה גדול הרבה יותר מן המילון שהופיע בדפוס. על חלקים גדולים של גרסה ראשונית זו עבר פרופ' בנעט, ואנו היינו נפגשים אתו מפעם לפעם כדי לשמוע את הערותיו ואת חוות דעתו. לא פעם יצאנו מעל פניו מבווישים ונכלמים במקצת, אם כי דעתו הכללית על עבודתנו הייתה טובה. את המילון בצורתו המקורית ובהיקפו המלא לא היה אפשר להדפיס, קודם כול (אך לא רק) בגלל ההוצאה הכספית הגדולה, שחרגה בהרבה מסכום הכסף שהוקצה להדפסה, כסף שהושג תודות למאמציו של ד"ר י"ל מאגנס. המילון שהופיע בסופו של דבר היה נוסח מקוצר מאוד של הגרסה הראשונית בתוספת חומר רב חדש שאספנו בזמן ההדפסה. כמו כן, בגלל המחסור באותיות ערביות נאלצנו להטיל את מרב המעמסה על האות העברית. משום כך אוצר המילים וצירופיהן הכלולים במילון גדול בהרבה מכפי שאפשר להעריך לפי היקפו.

המחסור לא היה באותיות הערביות בלבד, אלא גם בסימנים חשובים אחרים, שאת מקצתם היה הכרח לצקת בשביל ההדפסה. מצב זה חייב אותנו לעמידה מתמדת, מתוחה וקשה על המשמר. המילון הודפס מאמהות שיוצרו בכך קטן ליד בית הדפוס. הסדרים יכלו לסדר לכל היותר ארבעה עמודים בבת אחת, אך האותיות והסימנים שעמדו לרשותם הספיקו רק לשני עמודים. עקב כך, במהלך הטבעת האמהות היה צריך להעביר את האותיות והסימנים החסרים משני העמודים הראשונים שכבר הוכנו מהם מטריצות, לשני העמודים הבאים, וכל זה היה חייב להיעשות בהשגחתנו הצמודה באותו כוך זעור.

עוד טרדה את מנוחתנו כל הזמן הדאגה שלא לחרוג יותר על המידה ממכסת גיליונות הדפוס שאישרה לנו

האוניברסיטה. משנשלמה הדפסת 120 העמודים הראשונים החלטנו להביא את שמות הפעולה והבינוניים לא ברשימת השמות, אלא ברשימת הפעלים בתוך הבניין המתאים להם - החלטה מוצדקת מבחינה מדעית. לכן מעמוד 121 ואילך העמודים צפופים מקודמיהם. חיסכון זה בעמודים נתאפשר בזכות שני סדרי האותיות, הערביות והעבריות, א' בן-שלמה ו' שפירא, אשר עשו את מלאכתם בחרדת קודש. הם לא גילו את אזנו של בעל הבית בדבר השינוי. אנו עשינו זאת. האוניברסיטה הקציבה למילון 18 גיליונות דפוס, וסופו שנדפסו 27 גיליונות. אין אנו אחוזי אשמה וחרטה על עברותינו אלו. סיום הדפסת המילון נחוג בבית הדפוס בהשתתפות כל העובדים באכילת עוגה מפוארת במושגי אותם הימים.

המילון ומקום עבודתנו

הופעת המילון מחייבת אותנו להזכיר גוף בעל חשיבות רבה בחיבורו של המילון - המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. אמנם הורתו, לידתו וצמיחתו של המילון היו בתחומי האוניברסיטה העברית, אך לפני קום המדינה לא יכלנו למצוא את פרנסתנו היומית במוסד הזה. חיפשנו אפוא מקור פרנסה מחוץ לכתליו, והחלק הערבי של המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית התאים לנו. בזכות מקום עבודתנו זה יכלנו להישאר בירושלים, להשתמש בספריית האוניברסיטה, לקיים מגע עם האסלאמיסטים, ואף לעבוד בתחום הלשון הערבית, בעיקר בענף המודרני שלה, שלא היה מפותח אז כלל באוניברסיטה העברית.

הצטרפתי לסגל המחלקה המדינית בנובמבר 1938. פסח הצטרף במרס 1945. במחלקה המדינית היה אוצר בלום של עיתונות ערבית וחומר אחר שסייע לנו הרבה בעבודת המילון וחסך מזמננו. חברינו לעבודה התייחסו באהדה רבה למפעלנו ואף הגישו לנו עזרה. בראשם עמד מנהל המחלקה משה שרת, שגילה עניין אישי במילון ואף עבר על חלק מעמודיו, העיר את הערותיו והציע את

תיקונו. הוא חיכה בכליון עיניים להופעת המילון [הפרשה פורסמה ב'לשונו לעם' שבהוצאת האקדמיה ללשון העברית, מחזור מז, חוברת ד, א-ב אלול תשנ"ו, עמ' 165-169]. הייתה לנו התנגשות קשה אתו בדבר עברות שמותינו, כי לדעתו, מחברי מילון ערבי-עברי הנושאים שמות כשלנו (נוישטדט-שוטר), הריהם כמי שטובל ושרץ בידו. אנו עמדנו על דעתנו, וההדפסה הראשונה הופיעה עם שמותינו המקוריים. רק כעבור זמן רב סלח לנו.

מורי המכון למדעי המזרח ואנשי המחלקה המדינית ערכו לכבודנו מפגש חגיגי מאוד באולם קרן היסוד. באותה העת נעדר משה שרת מן הארץ, ואת מקומו מילאה גולדה מאיר. נאומה הקצר האפיל על כל נאומינו.

אחרית דבר

כשעבדנו על המילון ידענו שאנו מחברים דבר מועיל וברקיימא. המציאות עלתה על הדמיון. זה חמישים שנה תופס המילון מקום מרכזי בהוראת הערבית בישראל, משמש כלי עזר חשוב לערבים הלומדים עברית, ועדיין שומר על רענותו. עם זאת, מעולם לא חשבנו שזהו סוף פסוק. מראש התכוונו גם להרחיבו וגם לתרגמו לאנגלית. עוד לפני הופעתו ניהלנו משא ומתן בדבר תרגומו לאנגלית, אך הדבר לא נסתייע. כאשר הצטרפנו לסגל האוניברסיטה העברית הייתה הרחבת המילון מטרה נכבדה במסגרת תכניותינו. ריכזנו חומר עצום (כ־30,000 כרטיסיות), שאספנו אנו וכמה מטובי תלמידנו, כיום פרופסורים במכון שלנו. בגלל התחייבויותינו האחרות לא היה לפעולה זו המשך. אנו מקווים מאוד כי המשך זה עוד יבוא. אם יתורגם מילוננו המורחב לאנגלית, מאמינים אנו שיתפוס מקום בלתי מבוטל בלקסיקוגרפיה הערבית המודרנית. בינתיים אנו שומרים לעצמנו ולאוניברסיטה שלנו את זכות הראשונות לגבי חיבור ופרסום מחקר מסוג "אוצר מילות היסוד" של ד"ר בריל ושלנו ומילון ערבי מודרני המבוסס בעיקרו על קריאת מקורות.